

Article No. 335

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2024.11.18>

Artykuł recenzyjny / Review article

Dziedzina nauk humanistycznych / Humanities

Dyscyplina naukowa: literaturoznawstwo / Discipline of science: literary studies

Copyright © 2024 SRG and M. Dąbrowska ¹

Citation:

Dąbrowska, M. (2024). Marcella Garzanitiego synteza dziejów Słowian. (Marcello Garzaniti. *Słowianie. Historia, kultura i języki*. Przeł. Justyna Groblińska, Katarzyna Kowalik i Aleksandra Makowska-Ferenc. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2023, 568 s.). *Studia Rossica Gedanensia*, 11: 337–343.
DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2024.11.18>

MARCELLA GARZANITIEGO SYNTEZA DZIEJÓW SŁOWIAN
(Marcello Garzaniti, *Słowianie. Historia, kultura i języki*.
Przeł. Justyna Groblińska, Katarzyna Kowalik
i Aleksandra Makowska-Ferenc. Łódź:
Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2023, 568 s.)

MAGDALENA DĄBROWSKA

Uniwersytet Warszawski

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw

Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics

Katedra Rusycystyki / Institute of Russian Studies

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, PL-00-927 Warszawa, Polska /

Krakowskie Przedmieście St. 26/28, PL-00-927 Warsaw, Poland

Corresponding Author e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

(nadesłano / received 24.02.2024; zaakceptowano / accepted 28.02.2024)

¹ This is an Open-Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Languages [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny].

Abstract

Marcello Garzaniti's synthesis of the history of Slavs

The paper presents the book titled *The Slavs: History, Cultures and Languages* by Marcello Garzaniti, an Italian slavist (translated by J. Groblińska, K. Kowalik, A. Makowska-Ferenc, Łódź 2023, pp. 568). The book contains an outline of the history of Slavs (including Poles) from the 5th century to the Russian-Ukrainian war (2022). It presents the Slavic culture and literature, the development of Slavic languages, economy, customs, beliefs, connections with West Europe etc.

Keywords: Slavs, *Slavia Latina*, *Slavia Orthodoxa*, history, culture, language, Europe, Italy, Slavic studies.

Abstrakt

Artykuł stanowi omówienie książki włoskiego sławisty Marcella Garzanitiego *Słowianie. Historia, kultury i języki* (przeł. J. Groblińska, K. Kowalik, A. Makowska-Ferenc, Łódź 2023, 568 s.). Książka zawiera zarys dziejów Słowian (w tym Polaków) od V wieku do wojny rosyjsko-ukraińskiej (2022) oraz prezentację słowiańskiej kultury i literatury, rozwój języków słowiańskich, rzuca światło na gospodarkę, obyczajowość, wierzenia, związki z Europą Zachodnią itp.

Słowa kluczowe: Słowianie, *Slavia Latina*, *Slavia Orthodoxa*, historia, kultura, język, Europa, Włochy, slawistyka.

Jedną z pierwszych pozycji, z jaką stykają się na polskich uniwersytetach osoby studiujące slawistykę i kierunki pokrewne, jest książka Leszka Moszyńskiego *Wstęp do filologii słowiańskiej* (Moszyński 1984), mająca już kilka zaktualizowanych wydań i która jest prezentowana przez księgarnię wysyłkową PWN jako „jedyny w Polsce podręcznik zawierający systematyczny i przystępnie napisany wykład wiedzy ogólnoslawistycznej”². Niedawno do lektur dołączyła obszerna monografia włoskiego sławisty specjalizującego się w studiach mediewistycznych, wykładowcy Uniwersytetu we Florencji, Marcella Garzanitiego (ur. 1956) *Słowianie. Historia, kultury i języki*, opublikowana w przekładzie polskim Justyny Groblińskiej, Katarzyny Kowalik i Aleksandry Makowskiej-Ferenc przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego w 2023 roku (Garzaniti 2023). Redaktorami naukowymi polskiej edycji oraz autorami przedmowy skierowanej do rodzimych odbiorców zostali: Zofia A. Brzozowska, Piotr Krężel i Jan M. Wolski. Wydanie włoskie ukazało się dziesięć lat wcześniej (Garzaniti 2013). Częstokowe wyniki badań uczonego były jednak już w Polsce znane (zob. np. Garzaniti 2018: 9–16).

² Cyt. za: https://ksiegarnia.pwn.pl/Wstep-do-filologii-slowianskiej,68738154,p.html?srsId=AfmBOoq-M8hxdkuY6M-ViE7wk9XQciNVvQqTazU8IRg89a_-VpBsVQzH (dostęp 10.10.2024).

Cel powstania oraz treści prac Moszyńskiego i Garzanitiego różnią się (choć zapewne na regałach bibliotecznych znajdują się blisko siebie), co zostało uwydatnione w przedmowie do wydania polskiego: „cenny, choć powstały w zgoła odmiennym celu, podręcznik autorstwa Leszka Moszyńskiego zawiera omówienie poszczególnych alfabetów i najstarszych zabytków literackich Słowiańszczyzny, a także wprowadzenie do języka prasłowiańskiego, przy uwzględnieniu całego złożonego tła historycznego” (Garzaniti 2023: 13). Tym, co rzuca się w oczy w książce włoskiego slawisty, są najszerze z możliwych – obejmujące tysiąc pięćset lat – ramy czasowe: „od chwili pojawienia się pierwszych grup Słowian u granic cesarstwa rzymskiego aż po ich znaczący wkład w kształtowanie się kultury Europy i Śródziemnomorza w epoce najnowszej” (Garzaniti 2023: 13). O rozległości ram czasowych, rzadko spotykanej w innych opracowaniach slawistycznych, daje wyobrażenie w szczególności pierwszy aneks do książki Garzanitiego pomyślany jako chronologiczne zestawienie głównych wydarzeń z historii ziem słowiańskich (na tle dziejów Europy Zachodniej oraz Bliskiego i Dalekiego Wschodu). Pierwszym wydarzeniem uwzględnionym w indeksie jest powstanie cywilizacji łużyckiej w V–IV w. p.n.e., ostatnim zaś – zbrojna napaść Federacji Rosyjskiej na Ukrainę w 2022 roku. Odtworzenie najdawniejszych (czy po prostu minionych) dziejów Słowian i ich organizmów państwowych nie jest więc celem samym w sobie, lecz – może nie zawsze, ale często – mostem do słowiańskiej współczesności. Dwie wymienione przymioty książki Garzanitiego – szeroki zasięg czasowy i wielość poruszonych problemów, albo inaczej: dążenie do całościowego w sensie chronologicznym i tematycznym „ogarnięcia” Słowiańszczyzny – odróżnia ją od innych opracowań slawistycznych, w tym *Wstępu do filologii słowiańskiej* Moszyńskiego. Owa całościowość ujęcia Garzanitiego, polegająca także na jednoczesnym charakteryzowaniu wszystkich Słowian, bez rozbijania ich na grupy i opisywania każdej z nich osobno, w izolacji od pozostałych, jest zarówno silną, jak i słabszą stroną jego książki. Autor wychodzi bowiem z założenia, że niezależnie od swojej specjalizacji – polonistycznej, rusycystycznej, bohemistycznej, bułgarystycznej czy jakiegokolwiek innej – każdy badacz świata słowiańskiego musi mieć opanowane „podstawy slawistyki jako ogólnej nauki o tradycji i zjawiskach językowo-kulturowych na Słowiańszczyźnie w zakresie *studia humanitatis*” (Garzaniti 2023: 474 – podkreśl. autora)³. Słabość książki Garzanitiego wynika z oczywistej – przy tak szerokim postawieniu sprawy – fragmentaryczności i powierzchowności w traktowaniu poszczególnych kwestii, obecności luk i niedopowiedzeń. W tym sensie *Słowianie. Historia, kultura i języki* również stanowią „wstęp do filologii słowiańskiej”. Polscy rusycyści powinni przygotować się na to, że niedosyt pozostawią w nich fragmenty o *Słowie o wyprawie Igora* czy cyklu opowieści o bitwie na Kulikowym Polu, a rodzimi poloniści – na skrótowość wykładu o prelekcjach paryskich Adama Mickiewicza. Rusycystów skłoni zapewne do zastanowienia

³ Garzaniti cytuje tu słowa Riccarda Picchia (1923–2011), wybitnego włoskiego slawisty, ucznia m.in. Stanisława Kota (zob. Picchio 1973–1974: 353). W słowach tych zawiera się odpowiedź na pytania: czym jest slawistyka, oraz jakie miejsce zajmuje ona w kręgu dyscyplin humanistycznych. Warto dodać, że praca Garzanitiego obfituje w starsze i nowsze definicje slawistyki. Punktem wyjścia jest propozycja Chorwata, Vatroslava Jagicia (1838–1923), autora pierwszego zarysu filologii słowiańskiej.

polemika włoskiego uczonego z tradycyjną periodyzacją kultury i literatury rosyjskiej (por. Garzaniti 2023: 394), poszerzą oni natomiast swoją wiedzę na temat Hajduków czy Banatu, już posiadaną zapewne przez znawców Południa Europy (Garzaniti 2023: 402, 431). Dlatego redaktorzy naukowci polskiego wydania już na wstępie zaznaczyli, że „na polskim, *par excellence* słowiańskim gruncie [...] książka nigdy nie będzie mogła aspirować do roli pierwszego i podstawowego źródła wiedzy na temat dziejów naszej części Europy” (Garzaniti 2023: 22).

W kwestii przyjętych ram czasowych oraz zamysłu „przerzucania” mostów między tym, co dawne, a tym, co obecne, można dodać, że oba te czynniki zadecydowały o wypełnieniu pierwszego rozdziału książki nie zarysem czasów najdawniejszych, na wpół legendarnych, lecz odniesieniem do współczesnego świata słowiańskiego. Tak też ów rozdział został nazwany: *Współczesny świat słowiański*, zaś jego podrozdziały noszą tytuły: *Kraje słowiańskie na przełomie XX i XXI w.*, *Przestrzeń geograficzna i polityczna świata słowiańskiego*, *Pokrewieństwo języków, tendencje odśrodkowe i przemiany społeczne* oraz *Literatury słowiańskie a tożsamość narodowa*. Rozdział pierwszy ma więc charakter wstępny, a cała książka – z racji przywołania współczesności na jej początku i w zakończeniu – wykazuje cechy budowy ramowej. Dopiero po pierwszym rozdziale następuje podział na części, oparty na porządku chronologiczno-problemowym (bądź doń zbliżonym). Części są cztery i noszą tytuły: *Dawna cywilizacja słowiańska*, *Akulturacja Słowian*, *Udział Słowian w tworzeniu Europy* oraz *Umocnienie się Słowian w Europie nowożytnej i współczesnej*. Każda składa się z rozdziałów, od pięciu (ostatnia) i siedmiu (pierwsza oraz trzecia) do dziesięciu (przedostatnia). W ramach rozdziałów ma miejsce dalszy podział wewnętrzny, jedno- lub dwustopniowy. Struktura dzieła jest więc rozbudowana, ale czytelna i zdecydowanie ułatwiająca odnalezienie wiadomości na poszukiwany temat. Niektóre zagadnienia stają się przedmiotem rozpatrzenia w całościach wykraczających poza rozdział. Tak jest z passusem o języku prasłowiańskim (w części pierwszej), zajmującym aż trzy rozdziały, a także z koncepcją *Slavia Orthodoxa* i *Slavia Latina*, wyłożoną (w części drugiej) również w trzech rozdziałach i rozszerzoną w trzech kolejnych (w części trzeciej). *Slavia Latina* i *Slavia Orthodoxa* (Słowianie katolicy i Słowianie prawosławni) są podstawowymi pojęciami, którymi posługuje się włoski badacz. W rozdziale pierwszym, poświęconym temu różnieniu, czytamy: „od IX–X w. [...] Słowianie Zachodni i niektóre ludy południowosłowiańskie zaczęły się włączać w sferę kultury zachodnioeuropejskiej, a większość Słowian Południowych oraz Słowianie Wschodni znaleźli się w kręgu świata bizantyńskiego” (Garzaniti 2023: 227). *Slavia Orthodoxa* traktowana jest jako „«śródziemie» między chrześcijańskim Zachodem a islamskim Orientem” (Garzaniti 2023: 234). Postrzeganie przez Słowian prawosławnych swojego terytorium jako stale zagrożonego z dwóch kierunków musiało odcisnąć piętno na ich mentalności i zadecydować o ich odmienności od pobratymców.

W opracowaniu Garzaniti stara się jednak eksponować bardziej podobieństwa niż różnice między Słowianami; to, co na przestrzeni wieków ich zbliżało i jednoczyło, aniżeli dzieliło i różniło. Albo inaczej: jego ujęcie jawi się bardziej jako integracyjne niż dyferencyjne. Lekturze książki niezmiennie towarzyszy jednak refleksja, że odmienności i tendencji odśrodkowych (a nie dośrodkowych) jest więcej i są one widoczniejsze. Języki słowiańskie, choć podobne do siebie w warstwie leksykalnej czy składniowej,

wymagają jednak pośrednika-tłumacza w komunikacji ich użytkowników nie tylko z Południa i Północy, ale także ze Wschodu i Zachodu. Organizmy państwowe dwóch czy większej grup narodów słowiańskich funkcjonowały często tylko do pewnego momentu, po czym każdy z nich podążył własną drogą, a rozstanie – nawet gdy odbyło się pokojowo – zwykle skutkowało zbiorową lub indywidualną traumą. Zdarzało się, że członkowie tej samej rodziny znajdowali się po dwóch stronach granicy, której przekroczenie bywało mocno utrudnione. Traumą wydatnie zmniejsza przynależność do wspólnoty europejskiej (strefa Schengen, Unia Europejska), ale w przypadku Ukrainy i Rosji można mówić teraz jedynie o jej pogłębianiu, a nie o redukowaniu. Cechy wspólne i różne oraz wzajemne relacje Garzaniti stara się odtworzyć, według własnej deklaracji, „bez żadnych ideologicznych i narodowych uprzedzeń” (Garzaniti 2023: 42). Cała złożoność, ale i potencjał słowiańskiego świata dały się odczuć w Europie dopiero pod koniec XVIII stulecia, o czym wtenczas pisał jeden z klasyków weimarskich, Johann Gottfried Herder (Garzaniti 2023: 437).

Zanim przejdziemy do bardziej drobiazgowych rozważań o zaprezentowanej koncepcji Słowian, warto wrócić jeszcze do struktury pracy *Słowianie. Historia, kultury i języki*, w której rzuca się w oczy powtarzający się w rozdziałach i podrozdziałach komponent, określony przez autora jako „kapsułka” (wł. *riquadro*). Są to („kapsulek” pojawia się bowiem łącznie dwieście dwadzieścia osiem) krótkie syntezy zagadnień szczegółowych, ponumerowane i wyodrębnione graficznie, podzielone – na wzór haseł słownikowych czy encyklopedycznych – na dwie części: omówienie problemu i notę bibliograficzną, obejmującą publikacje naukowe po włosku i w innych językach, w tym polskim. Oto kilka przykładów „kapsulek” pochodzących z rozdziału pierwszego: 1 – *Łużyczanie*, 5 – *Morze Czarne*, 8 – *Państwa wschodniosłowiańskie*, 11 – *Języki byłej Jugosławii*, 14 – *Nagrody Nobla w dziedzinie literatury dla słowiańskich pisarzy*. Przegląd „kapsulek” z dalszych partii opracowania pozwala stwierdzić, że takich mikroujęć doczekały się też dzieła literackie i historyczne (staroruska kronika *Powieść minionych lat*, ludowe *Byliny*) oraz postaci fikcyjne (Baba Jaga) i prawdziwe (badacz świata słowiańskiego we Włoszech Arturo Cronia), instytucje (Uniwersytet w Pradze), okresy w dziejach (renesans bizantyński XI–XII w., początki i periodyzacja języka staro-cerkiewno-słowiańskiego), zjawiska, procesy i wydarzenia (schizma wschodnia). Zarówno w tekście głównym, jak i w „kapsułkach” mowa jest o świętych Konstantynie-Cyrylu i Metodym, nazywanych apostołami Słowian⁴. Obszerność oraz stopień szczegółowości „kapsulek” (warto zastanowić się, czy nie lepszym rozwiązaniem byłoby nazwanie ich „pigułkami”, kojarzącymi się ze znajdującym się w powszechnym użyciu Polaków określeniem „w pigułce”, oznaczającym ujęcie skrócone i uproszone, ale mającym tę wadę, że przynależnym także do sfery medycyny) zależy od ważności danego problemu oraz jego rangi w wywodzie głównym, którego one nie przerywają, ale który zawsze znacząco wzbogacają. Główna oś wykładu oraz „kapsułki” są połączone odsyłaczami, sprawiającymi, że całe dzieło – oddane do rąk czytelników w tradycyjnej formie książkowej – zostaje jak gdyby olinkowane. Przewodnikiem po poruszanych

⁴ Ich wizerunek – na malowidle naściennym z monasteru św. Nauma nad Jeziorem Ochrydzkim na Półwyspie Bałkańskim – widnieje na okładce książki. Warto pamiętać, że obraz przedstawiający św. św. Cyryla i Metodego ma w swoim dorobku także Jan Matejko.

tematach są dla czytelników także hasła i komentarze na marginesach stron książki. Strukturę dopełniają tabele (oświetlające głównie zjawiska językowe, podobnie jak drugi aneks z tytułem *Tabele morfologiczne języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, przeniesiony z pierwszego wydania włoskiego) i mapy, a także bibliografia literatury slawistycznej w różnych językach.

Słowianie. Historia, kultury i języki jest pracą jednoautorską, ale w jej powstanie było zaangażowane liczne grono współpracowników Garzanitiego. Ich nazwiska są wymienione w przedmowie do polskiego wydania. To z grona współpracowników włoskiego slawisty wywodzą się autorzy wielu „kapsulek” oraz niektórych partii tekstu głównego, a także współtwórca pierwszego aneksu.

Opracowanie Garzanitiego ma charakter interdyscyplinarny, odzwierciedla stan badań (ale też luki) z zakresu archeologii, religioznawstwa, historii, folklorystyki, antropologii, etnografii, językoznawstwa, literaturoznawstwa, ekonomii, socjologii, politologii (lista ta jest dłuższa). W niektórych partiach książki wiedza z danej dyscypliny dominuje nad inną (tak często jest z językoznawstwem⁵), są też takie, w których mamy do czynienia z przenikaniem i zazębianiem się informacji o rozmaitym charakterze. Przejścia między wiadomościami z różnej tematyki odbywają się płynnie i gdyby wydawcy nie zastosowali podziału graficznego, dla wielu odbiorców pozostałyby niezauważone. Przykładem fragmentu opartego na szybkiej zmianie tematu jest rozdział trzeci w części pierwszej, zatytułowany *Kultura materialna i kultury pogańskie*, w którym autor przechodzi od opisu kultury rolnej (wspierając się tu cytatem z *Byliny o Woldze i Mikule*; zob. *Byliny* 1955: 143) do definicji byliny (w „kapsułce”), a następnie porównuje nazwy miesięcy w językach słowiańskich, by jeszcze potem omówić obecność podróżników arabskich w Europie Wschodniej (oba zagadnienia również stanowią zawartość „kapsulek”).

Interdyscyplinarność pracy włoskiego slawisty jest niezbędnym warunkiem holistycznej wizji Słowian. Jest to przy tym holistyczne spojrzenie z zewnątrz, spoza świata słowiańskiego, wywodzące się z włoskiej tradycji kulturowej i naukowej. Z tej tradycji wyrósł właśnie wspomniany podział na *Slavia Orthodoxa* i *Slavia Latina* (Garzaniti 2023: 15). Wartością książki jest więc także to, że zarysowuje ona badania slawistyczne na Zachodzie Europy, ich kierunki, stosowane metody, rezultaty, perspektywy i sylwetki czołowych przedstawicieli. Nieprzypadkowo jej ostatni – trzydziesty – rozdział nosi tytuł *Podstawy i metody slawistyki*. Garzaniti nawiązuje do szkoły historiograficznej Normana Daviesa, znanego w Polsce autora prac o „bożym igrzysku” (np. Davies 2004) czy – ostatnio – o Galicji (Davies 2023).

Słowianie. Historia, kultury i języki to studium o kulturze duchowej i materialnej oraz relacjach Słowian z nie-Słowianami. Wyszło spod ręki nie-Słowianina z myślą zarówno o nie-Słowianach, jak i Słowianach. Przykłady wytworów kultury były podawane już wyżej i można je mnożyć niemal w nieskończoność. Równie obszerna jest lista powiązań ze światem niesłowiańskim. Chodzi tu o obecność Słowian w społecznościach i państwach zachodnich, słowiańskie pochodzenie lub korespondowanie

⁵ W rubryce „Językoznawstwo” umieściło książkę Garzanitiego samo Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego na swojej stronie internetowej: <https://wydawnictwo.uni.lodz.pl/produkt/slowianie/> (dostęp 24.02.2024).

z językami słowiańskimi nazw miast i regionów na Zachód od Odry, ale też o włoskich budowniczych Moskwy. Relacje słowiańsko-niesłowiańskie bywały więc dwustronne i często twórcze. Sam obszar słowiański jest prezentowany w perspektywie pionowej (linia Północ – Południe) oraz poziomej (Wschód – Zachód). Porządek diachroniczny łączy się w pracy z synchronicznym. Zarys przemian języka dawnych Słowian sąsiaduje w niej z porównaniem – w jednej z „kapsulek” – Księstwa Warszawskiego z 1807 roku i Prowincji Iliryskich w Dalmacji z 1809 roku. Wydarzenia z dziejów Słowian są relacjonowane z różną dynamiką, odzwierciedlającą rangę tych wydarzeń.

Ziemie słowiańskie i ich mieszkańcy (a wśród nich także ludność niesłowiańska) przyciągały i nadal przyciągają uwagę pozostałej części świata. Czasem dzieje się to pod wpływem przyznanej słowiańskiemu pisarzowi literackiej Nagrody Nobla, innym razem – wydarzeń politycznych. Niekiedy Słowianie budzą podziw, kiedy indziej – grozę czy współczucie. O tym wszystkim traktuje książka *Słowianie. Historia, kultury i języki*.

Bibliografia / References

- Byliny. (1955). Wybór, wstęp i objaśnienia M. Jakóbiec. Przeł. C. Jastrzębiec-Kozłowski, T. Łopalewski, T. Chróścielewski. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Davies, N. (2004). *Boże igrzysko: Historia Polski*. Przeł. E. Tabakowska. Kraków: Znak.
- Davies, N. (2023). *Galicja*. Przeł. B. Pietrzyk. Kraków: Znak Horyzont.
- Garzaniti, M. (2013). *Gli slavi. Storia, culture e lingue dalle origini ai nostri giorni*. Roma: L. Pubblici.
- Garzaniti, M. (2018). *Procesy akulturacji w średniowiecznym i nowożytnym świecie słowiańskim i współczesne tendencje odśrodkowe*. W: Czaja, J. i in. (Red.). *Słowiańska wieża Babel*. T. 1: *Kultura i dialog*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza: 9–16.
- Garzaniti, M. (2023). *Słowianie. Historia, kultury i języki*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Moszyński, L. (1984). *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Picchio, R. (1973–1974). La slavistica come sintesi storiko-filologica nell'opera di Bruno Meriggio (1927–1970). *Ricerche slavistiche*, 20–21: 347–354.

Źródła internetowe / Internet sources

- https://ksiegarnia.pwn.pl/Wstep-do-filologii-slowianskiej,68738154,p.html?srsId=AfmBOoq-M8hxdkuY6M-ViE7wk9XQciNVvQqTazU8IRg89a_-VpBsVQzH (dostęp 10.10.2024).
- <https://wydawnictwo.uni.lodz.pl/produkt/slowianie/> (dostęp 24.02.2024).

Competing interests: The author declares that she has no competing interests.